

A halállal és a halotti szertartással kapcsolatos terek, térképzetek

A szerző a magyar nyelvű szakirodalomból kiindulva azt körvonalazza ebben a cikkében, hogy a paraszti kultúrában a halálhoz és a temetéshez kapcsolódó szokásokban, hiedelmekben hogyan jelenik meg a tér mint rendezőelv. Vizsgálatában a haladoklás mozzanatától kezdve egészen a túlvilágról alkotott képzetekig sorra veszi a fontos szerepet játszó térelemeket és az azokhoz való viszonyulás szabályait. Kitér arra is, hogy miként öröklődik tovább vagy éppen változik meg a térhasználati szokás akkor, amikor a halál és a temetkezés szokásrendszerében szereplő hagyományos terek, térelemek újakkal cserélődnek föl.

Csáky Károly *Nem halt meg, csak alszik* című, a halállal és temetkezéssel kapcsolatos szokásokat és hiedelmeket vizsgáló művét (Csáky 1999) olvasva merült fel bennem a gondolat, hogy bár a témát sokan megközelítették és feldolgozták már, még mindig van olyan területe, ami vizsgálat tárgya lehet. Többek között például az, hogy a halállal kapcsolatban milyen térbeli rendezőelvek bukkannak fel, a térbeliség milyen szerepet játszik a halotti szertartásban, a temetők elhelyezkedésében és elrendezésében, a szertartás résztvevői hogyan használják a teret mint kifejezőeszközt, és milyen térképzetek kötődnek a túlvilághoz.

A téma áttekintéséhez Csáky munkáján kívül elővettem a halállal foglalkozó magyar nyelvű néprajzi szakirodalom néhány további jeles alkotását. Hiszen a halállal kapcsolatos népszokások, hiedelmek számos kutatót meghílettek már: a magyar parasztság halálképéről átfogó monográfiát Kunt Ernő készített (1987); Csíkszentdomonkos halottas szokásait Balázs Lajos (1995), a csángókét Virt István (2001) írta meg monográfiájában. Az emberélet fordulóit és a temetők művészetét, elrendezését is sokan vizsgálták már.

Csáky Károly halottas szokásokat vizsgáló monográfiájában a Középső-Ipoly-vidékét, néprajzilag a palócok világát veszi górcső alá. Teszi ezt az általa összegyűjtött recens anyag (interjúk, anyakönyvi bejegyzések vizsgálata) alapján, amit összehasonlít korábbi, e területről származó néprajzi írásokkal, irodalmi közlésekkel, és így több évszázados áttekintést ad a szokások, hiedelmek alakulásáról, változásáról. Mivel a palócság hiedelmei, szokásai nem specifikusak, hanem kivetíthetők a magyarság egészére, célja az ezen a területen még fellelhető archaikus szokások feltárása, melyek bővíthetik a magyarság népszokásaiból eddig megismert részleteket.

A szerző egy rendkívül alapos kutatástörténeti áttekintéssel indítja munkáját. Időben és térben kiterjesztve összefoglalást ad a halállal vagy a temetkezéssel valamilyen módon foglalkozó hazai néprajzi szakirodalomról, de kitekint más tudományterületek (régészet, művészettörténet, fiziológia-pszichológia) ezen témát taglaló műveire is. Ugyanakkor áttekinti a vizsgált földrajzi-néprajzi területről szóló szakirodalmat is.

Ezután a halál kiváltó okaitól kezdve a halotti torral és a gyással bezárólag részletesen átveszi a halállal kapcsolatos szokásokat, hiedelmeket, szerepeket; bemutatja a haldokló utolsó óráit és utolsó útját. A rengeteg interjúból közölt idézet, a szövegmellékletként bekerült kísértettörténetek, búcsúztató-, sirató- és virrasztóénekek, sírversek, az anyakönyvek alapján készített táblázatok és a képmelléklet tovább színesítik a munkát, méltó kiegészítői ennek az alapos áttekintésnek.

Csáky Károly ugyan nem helyez külön hangsúlyt az Ipoly menti halotti és temetési szokásokban megjelenő térbeliségre és térképzetekre, az összegyűjtött anyagból azonban mindez szépen kihámozható. E szerint a halállal, temetéssel kapcsolatos szokásoknak három fő helyszíne volt/van: a halottas ház – amit napjainkban részben a kórház, részben a hullaház helyettesít –, a haldoklás, a halál, a végtisztességadás (imádkozás, virrasztás, siratás) és a halotti tor helyszíne. Az udvar és az utca a papi szertartás és a temetési menet, míg a temető a végső nyugalomra helyezés tere. Mindhárom helyszínhez kötődnek olyan szokások, melyek kimondva-kimondatlanul kijelölik a tér egyes elemeit, és kihangsúlyozzák azok központi vagy éppen periférikus jellegét. A másvilággal kapcsolatos elképzeléseknek szintén vannak vizsgálatra érdemes térbeli dimenziói.

Halottas ház

A halottas ház annak idején a haldoklás helyszíne, a ravatalozás és a végtisztességadás tere volt. Az öregek napjainkban is otthon szeretnének meghalni; aki kórházba került, az utolsó órákra hazavágyik. Sokan még elköltözni sem szeretnek öregségükre a szülői házból. A fiatalabb generáció számára azonban éppen ellenkezőleg, a kórház jelenti a mentsvázat, sokan haldoklásuk előtt is oda kíváncsognak.

Amikor az emberek még otthon haltak meg, a halottas ház szinte zárandokhelynek számított, a faluközösség figyelmének középpontjába került. Eljöttek a haldokló rokonai, ismerősei, sőt haragosai és ellenségei is, hogy búcsút vegyenek tőle. Itt mosdatták, öltöztették, tették koporsóba és ravatalozták fel a halottat, és a végtisztességadás központja is a halottas ház volt. Ide jöttek megnézni a felravatalozott halottat; itt zajlott a virrasztás, az imádkozás, a siratás és a beszételés. Az 1960-as, 1970-es években veszítette el ezt a funkcióját a családi otthon, hiszen az emberek többsége kórházban hal meg, ahol mosdatják, öltöztetik és koporsóba teszik a halottat. A hullaház megjelenése tovább módosította a régi szokássort, hiszen ott vagy a templomban imádkoznak a halottért, ott zajlik a szertartás egy része, és onnan kísérik a halottat a sírhoz.

A halottas házhoz sokféle, kimondottan a térrel, térrendezéssel kapcsolatos szokás kötődött. A házban természetesen az a szoba kapott kitüntetett figyelmet, ahol a haldokló feküdt. Gyakran az első szobában vetettek neki ágyat, miután azt kitakarították és a felesleges bútorokat eltávolították. A szenvedések enyhítésére lehetőleg igyekeztek a haldoklót olyan ágyba fektetni, amelyben már meghalt valaki (Kunt 1990:74). Jung Károlytól (1978:125) tudjuk, hogy a haldoklás megkönnyítésére, a kínok enyhítésére a hozzátartozók szentelt gyertyát gyújtottak a szobában. Nem volt ritka a haldokló földre fektetése sem a gyötrelmek enyhítésére, Kunt Ernő szerint azért, mert „aki földön született, földön könnyebben hal meg” (Kunt 1987:83). A földre fektetés gyakran konkrét helyen, a mestergereenda alatti gyékényen történt.

A haldokló szobáján belül a haldokló ágya jelentette a központi helyet. Az utolsó pillanatokban aki tehetette, a halott ágya körül gyülekezett. Pintér Sándor (1891:108) szerint a szomszédasszony volt az, aki a halott szemét lefogta, állát pedig felkötötte; Csáky Károly ipolybalogi gyűjtése az ágy mellett álló asszonynak tulajdonítja ezt a feladatot. A halotti ágyhoz kötődik a Malonyay Dezső által említett palóc szokás: „Temetés után a hátramaradott házastárs éjjelente egy hétig abban az ágyban fekszik, amelyben az elköltözött vívódott.” (Malonyai 1987:326.) A haldokló szobája, azon belül pedig az ágya tehát kitüntetett területnek számított.

A mosdatást általában abban a szobában végezték, ahol a beteg elhunyt. Kunt Ernő (1987:123) írja, hogy a teljes mosdatás gyakran – teknő hiányában – a szoba közepén, a földön történt. Míg a mosdatást a ház központi helyén végezték, a mosdóvizet egy félreeső helyen öntötték ki, a mosdatórongyot pedig elégették. Egy pereszlényi adatközlőtől tudjuk, hogy a mosdatóvizet „a garádba öntötték, amőre nem járt senki” (Csáky 1999:86). Kunt Ernő szerint általában úgy, hogy aki a mosdatóvízbe belelép, sárgaságot kap (Kunt 1987:124). Nemcsak a mosdatóvizet, de magát a halottas házat is felruházták régen bajt hozó, rontó tulajdonsággal. Bakó Ferenc (1977:116) említi, hogy terhes nőnek a halottas házba bemenni vagy akár az ablakon benézni sokáig tiltott cselekedetnek számított.

A ravatal helyét a Magyar néprajzi lexikon a következőképpen határozza meg: „A háznak mindig főhelyén, az asztal helyébe állítják, lábbal az ajtónak.” (Fél 1981:309) Kunt Ernő ezt pontosítja azzal, hogy a ravatal az első (a legszebb) szobában, a két utcára néző ablak között, a mestergerenda alatt, azzal párhuzamosan az asztal helyébe került, lábbal az ajtónak (Kunt 1987:125).

Palócföldön és Kalotaszegen azon versenyeztek, kinek a halottja van közelebb a mestergerendához, így igyekeztek a ravaltal minél feljebb emelni (Kunt 1987:126). Kialakult szokás szerint tehetek a ravatal köré székeket, lócákat, a fejéhez feszületet, kétoldalt pedig gyertyákat. Csíkszentdomonkoson a ravaltal a falnak tolták, lehetőség szerint fejjel kelet felé fordították, de mindenképpen lábbal az ajtónak. A halott fejéhez nem állt senki, egyik oldalra hat szál gyertyát tettek, másik oldalon pedig a „siralmasok” kaptak helyet (Balázs 1995:100). Különleges esetként említették Csáky Károly adatközlői Perócsényben, hogy abban a szobában, ahol a halottat „kiterítették”, ott is aludtak vele (Csáky 1999:91). Felsőszemeréden ez csak szükségmegoldásként fordult elő, a cselédek aludtak a halottal, mert nem volt máshová menniük (Csáky 1999:91).

A halott melletti virrasztás, éneklés és imádkozás szintén a halotti szokások közé tartozott. Csíkszentdomonkoson a szomszédasszony meghívta az utcán sorban kijelölt házak lakóit (számuk a halottas ház befogadóképességétől függött) az imádkozásra (Balázs 1995:109–110). Palócföldön az „éneklőasszonyok” a ravatalozás első estéjén énekeltek. A ravatal mellett, asztalnál ültek, a hozzátartozók pedig a halott fejéhez és lábához közel álltak. Egy adatközlő szerint: „a szobába’ végezték az ajtatosságot, ahol a ravatal vót. Középen vót a ravatal, az imádkozók meg környös-körő útek. Akik nem fértek be, azok a folyosón vagy az udvaron maradtak. Az előimádkozó a halott lábáná’ út.” (Csáky 1999:102.) Egy másik adatközlő így mutatja be az imádkozás végét: „Utanna elfujták a gyertyát, becsukták az első szoba ajtaját, oszt a hátulsó szobába’ aludtak”. (Csáky 1999:103.)

Újabbban a hullaházban vagy a templomban imádkoznak, így elmarad az imádkozók megvendéglése. Csáky Károly említi, hogy az általa kutatott legtöbb helyen megszűnt a virrasztás, aminek oka lehet az is, hogy a halottat már nem a háznál ravatalozzák fel.

A halottas ház nemcsak a halált és a temetést megelőző előkészületek, hanem a temetés utáni halotti tor helyszíne is. Ipolyvarbón „a főhelyre, az ajtóval szembeni bal sarokba ültették a sírásót és a kántort, a másik sarokban üresen hagyták a helyet, az elhunynak terítették meg oda” (Csáky 1999:142). Egyes esetekben megterítették, és kevés ételt félre is tettek a halott számára. Csíkszentdomonkoson azonban kifejezetten kerültek, hogy üres hely maradjon az asztalnál, a halott számára itt nincs teríték, és ételt sem tesznek félre neki (Balázs 1995:161). A halotti tort a középkorban a temetőben tartották, ennek emléke szórványosan még a 20. században is megtalálható volt. Szeke- res Ilona említi sajközai népszokásokat felelevenítő könyvében, hogy a halotti torra a temetőben hívta meg az egyik családtag a rokonokat, ismerősöket, miközben otthon a komaasszony sütött-főzött (Szeke- res 1995:73). Az Ággteleki-karszt falvaiban pedig a tor előtt a temetőkapuban vendégelik meg a temetés valamennyi résztvevőjét kenyérral és borral (Kunt 1983:18). A temetőben való megvendéglés Csíkszentdomonkoson a szegénység jele (Balázs 1995:161).

Ma már nem csupán a családi házakban, hanem kultúrházakban és vendéglőkben egyaránt tartják a tort.

Udvar, utca

Balázs Lajos a halál hírének térben való terjedésére hívja fel a figyelmet. A hír a családi házból a szomszédságba, az állami és egyházi hatóságokhoz, végül az egész faluba el- jut (Balázs 1995:86).

A halott előkészítése után a koporsó kivitele, a halott követése (az udvaron zajló papi szertartás) és a temetési menet a halotti szokások következő színterén, a ház udvarán és a falu utcáin volt.

Az Ipoly mentén mindenhol lábbal előre vitték ki a házból a koporsót. A tesmagiak szerint azért, hogy a halott ne jöjjön vissza (Csáky 1999:121). Róheim Géza azonban egy más területről származó, ezzel ellentétes adatot közöl: „A göcsejiek szerint a rava- talos ágyból fejfelé előre kell kivinni, hogy úgy kerüljön a koporsóba, mint születésekor a világba.” (Róheim 1990:166.)

A végtisztességadás az udvaron folytatódott, a búcsúzó a gyászoló ház portáján gyülekeztek. Az udvaron zajló szertartás (követés) során a koporsót meghatározott – ám vidékenként eltérő – rend szerint vették körbe a gyászolók. Kéménden a halott mel- lett álltak a legközelebbi hozzátartozók, a fejénél a pap, a kántor és a ministránsok, va- lamint a két lámpatartó és a halállobogó-vívó. A sírkeresztet egy fiú tartotta a halott lábánál (Liszka 1988:122). A végtisztességtevők nemek szerint is elkülönülhettek. Eb- ben az esetben az asszonyok a ház és a koporsó közti oldalon, a férfiak pedig velük szem- ben álltak (Kunt 1990:81). Novák László palócföldi tanulmányában azt írja: „A pap, a kántor a halott lábánál helyezkedik el. A férfirokonok a fejrészhez állnak (apa, férj, gye- rekek), bal oldalon a közeli, jobb oldalon a távoli rokonok”. (Novák 1989:274.) Balázs

Lajos székely példája szerint a halott jobb keze mellett álltak a „siralmasok és szívfájdalmasok”, fejénél a legközelebbi hozzátartozó, a rokonság a másik oldalon, a szomszédság pedig a harmadik, negyedik rendbe felsorakozva (Balázs 1995:129).

A hullaházban történő ravatalozás miatt a halottas ház és az udvar elvesztette funkcióját. Az udvari szertartás leegyszerűsödve áthelyeződött a hullaház előtti térre. Csúpnán a koporsót körülállók rendje maradt meg, az sem az eredeti, szigorú formában.

Az udvari szertartás és búcsúztatás után a halottat kikísérték a temetőbe. A koporsót az udvaron lábbal a kapu felé helyezték el, az udvarról a kapun szintén lábbal előre vitték az utcára (Csáky 1999:127). A csíkszentdomonkosi adatközlők is a halott házban és udvaron lábbal az ajtó/kapu felé fordításáról számoltak be, ennek oka pedig: „hogy arccal menjen ki a kapun” (Balázs 1995:128). Balázs Lajos ugyanakkor mélyebb réteget is feltárja a szokásnak: így az eltávolítás szándékát – mert Balázs Lajos ezt a szokásort az eltávolítórítusok közé sorolja – térben is megjelenítik (Balázs 1995:156).

A temetési menet nem a legrövidebb úton ment a temetőbe. Általában útba ejtették a legközelebbi rokonok házát, illetve a halott szülőházát. A fő útvonalakon haladt a menet, így a halott elbúcsúzhatott a falutól és lakóitól.

A menetben szintén meghatározott, ám vidékenként eltérő rend szerint követték egymást a gyászolók. A katolikusoknál a pap előtt vitték a ministránsok, társulatos asszonyok, férfiak a templomi zászlókat. Őket követték a legények, házas emberek, majd a koporsó, mögötte pedig a hozzátartozók. A menetet a lányok és asszonyok zárták (Kunt 1987:168). Csíkszentdomonkoson – a halott nemétől függetlenül – mindig a férfiak álltak a gyászmenet élén. Előttük vitték a két kicsi keresztet, mögöttük pedig a háromtagú nagy keresztet. Ezt követték a koszorúk, mögöttük a pap, aztán a koporsó, emögött a siralmasok, végül a lányok, asszonyok (Balázs 1995:131–132). Novák László a fentiekől eltérő menetről számol be tanulmányában: „Az utcára kitóduló gyászoló nép temetési menetbe sorakozik. Legelőre állnak a zászlóvivők. Domaházán például idősebb asszonyhalottnak két fekete gyászlobogót visz két feketébe öltözött asszony. A templomi feszületet szintén asszony viszi, aki két zászló között halad, utána következik a sírkereszt, amelyet a negyedik asszony visz maga előtt tartva. A menetben utánuk következnek a koszorúvivő asszonyok, majd négy-öt sorba tömörülve a többi asszony. A menet közepén halad a test, gyászkocsira helyezett koporsóban, előtte megy a pap a kántorral, egyházi emberekkel, utána pedig a család, rokonság, végezetül pedig a falu férfiai.” (Novák 1987:275.)

A menet mindig útba ejtette a templomot. A koporsót letették a templom elé, hogy a halott hallja bentről, hogyan búcsúztatják. A búcsúztató után a halottat átvitték a templomon.

A hullaházból való temetés felbontotta ezt a rendet is. A gyászszertartást misével kezdik, a gyásznép a templomból indul a temetőbe.

Temető

A halotti és temetési szertartások harmadik színtere a temető, mely számos szállal kötődik a helyi kultúra egészéhez. A temető belső rendjét, a sírok viszonylatait, a sírjelek alkalmazását meghatározza a falu jellegzetes társadalmi rendje (Kunt 1983:7).

A rómaiak a városfalon kívül temetkeztek. A vértanúk kultusza azonban kialakította a templomba, illetve a közvetlenül a templom körüli temetkezés szokását. Balassa Iván a magyar temetkezés három korszakáról beszél (Balassa 1973:227). A honfoglalók temetői a településeken kívül kaptak helyet. (Élesen elkülönültek ekkor egymástól a katonaszerkezet vezető réteg és a köznép temetői [Kunt 1983:10].) Szent László törvénye már a templom melletti temetkezést írta elő. Aki megszegte ezt a törvényt, 12 napi kalodába zárással vezekelt. Ugyanez a büntetés várt arra a falubíróra, aki a helybeli szegény vagy jövevény halottat nem a templom mellé temettette (Kunt 1983:11). A feudális államszerkezet hierarchikus rendje a templom körüli falusi temetőkben is megnyilvánult. A templomban temetkeztek a hatalom helyi birtokosai, a templom fala mentén pedig a kiváltságos helyzetűek sírjai kaptak helyet, attól távolodva nyugodtak a közemberek, jobbagyok. A sírok e templomhoz igazodó rendjétől teljesen elkülönültek egyrészt a keresztetlenül elhunytak számára fenntartott területek, másrészt az öngyilkosok, a kolosok és az idegenek sírjai, melyek a temetőt kerítő fal tövében vagy annak külső falánál kaptak helyet (Kunt 1983:11). A 16–17. században – részben a járványok, higiénés viszonyok, részben a népességszaporulat következtében fellépő helyszűke miatt – megkezdődött a temetők településen kívül helyezése. II. József uralkodása alatt már központi rendeletek is gyorsították ezt a folyamatot.

Napjainkban csak kevés olyan falusi temető létezik, mely századok óta hozzátétőlegesen azonos területen található. A középkor óta ugyanazon a helyen áll a telkibányai református temető és a Csíkszenttamás határában található templomrom körüli temető. Az idők folyamán mindkét település fokozatosan eltávolodott az egykor a falu központjában lévő temetőtől (Kunt 1983:14).

A falvakban a temetkezésre szánt helyeket – domborzati vagy egyéb természetes határokkal – általában gondosan elkülönítik a településtől. A holtak lakhelyei így a határ, illetve a településszerkezet szerves, de megkülönböztetett részét képezik. Általánosnak mindható az a törekvés is, hogy lehetőleg a település magasabb részére temetkezzenek. Mindezt az élők halottaik iránti ambivalens viszonya magyarázza: azt akarják, hogy a közelükben legyenek, ugyanakkor jól el is legyenek tőlük választva. A temetőterület elkülönítését szolgálják a különféle kerítések. A falvak határában lévő temetőket a szomszédos telkek kerítései, a határba vezető utak, de hagyományosan általában árok és élősövény kerítette. A temetősövény, az árok és a kapu fontos szokások, hiedelemcselekvések szinterei is voltak (Kunt 1983:17–18). A temető kapujában általában megállt a menet, néhol a koporsót a kapu oszlopához ütötték, ezzel „békőszönik a halottat a temetőbe: új hazájába” (Kunt 1990:84).

Falvainkban – így például az Ipoly mentén is – szokásban volt a saját földterületre temetkezés is, bár ezt a közigazgatás tiltotta. Főleg ott figyelhető meg ez a szokás, ahol a családi porták a temetővel határosak voltak.

A temetők gyakran felekezetek, társadalmi rétegek szerint elkülönültek, így a vallási és társadalmi különbségek a temetők vonatkozásában is megnyilvánultak, a halál után is fennmaradtak. A temetők elhelyezkedése, elkülönülése, belső rendje tehát az adott település társadalmi, felekezeti, vagyoni viszonyait képezi le, térbeli elemekkel fejezve ki a különbségeket.

Az öngyilkosokat nem a rendezett temetőbe, hanem annak szélébe, sáncába, garádjába, elhanyagolt részébe temették. Gyakran ez volt a sorsuk a vízbe fulladt emberek

nek, mivel esetükben nem mindig derült ki, hogy baleset vagy öngyilkosság történt-e. Csíkszentdomonkosi adatközlőktől tudjuk, hogy az ilyen halottakat nem a megszokott útvonalon vitték a temetőbe, hanem megkerülve a temetőt, egy hátsó kapun értek az öngyilkosoknak fenntartott részbe. Erre azt a magyarázatot adták, hogy az egész temető és az első kapu is felszentelt terület volt, az ilyen halottaknak pedig nem járt a szentségből (Balázs 1995:198). Az öngyilkosok sírjainak térbeli elkülönítése a többi halottól kifejezte az öngyilkossághoz való viszonyt, az elutasítást.

A halva született vagy keresztelés előtt meghalt gyermekek temetése különféle helyeken történt. Megegett, hogy őket is, hasonlóan az öngyilkosokhoz, a temető szélén temették el. Egyes feljegyzések szerint a határ szélére vitték ki őket, egy irodalmi közlésben pedig az szerepel, hogy a palóc falvak szélén egy piramis alakú, tömör oszlop jelezte a pogány gyermekek temetési helyét (Csáky 1999:51). Olyan adat is van, mely szerint külön helyet („gyereksort”) tartottak fenn számukra a temetőben, vagy valamelyik közeli rokonuk sírjába temették őket (Liszka 1988:124). A Tiszazugban pedig idegenek sírjába rejtették a pogányként meghalt gyermekeket (Kunt 1983:27).

Ugyancsak a temető megkülönböztetett részén található a háború során idegenen elhunyt helyi lakosok jelképes hantjai és emlékművei (Kunt 1983:24).

A temető összetartozó és elkülönülő sírcsoportjai az adott falu társadalmi rendjét tükrözik. Így vetíti ki a temető (a halott falu) rendje az élő falu társadalmi képét (Kunt 1983:23). Kós Károly ezzel kapcsolatban arra mutatott rá, hogy az egyes nemzetségeknek, nagycsaládoknak a település rendjében elfoglalt helye, társadalmi rangja tükröződik egyrészt a templomi ülésrendben, másrészt a rokonság sírjainak egy csoportba rendeződése által a temetőben. A rangosabb családok sírjai a temető központjának közelében helyezkedtek el (Kunt 1983:23).

A sírok tájolása többféle módon történhetett. Általában valamelyik égtáj felé fordították a halottat, a legkedveltebb a nyugat–keleti irány, ami a nap járásával függ össze. (Számos nép hiedelme szerint a holtak birodalma nyugaton van.) Gyakran találkozni azonban a sírok észak–déli tájolásával is. A harmadik tájolási mód nem az égtájakhoz kötődik, hanem a falu iránya a szempont: a halottaknak a falu felé kell nézniük.

A temetés rendje, a sírok egymáshoz viszonyított elhelyezése többször módosult. Korai szokás volt, hogy a családok a temetkezési helyeket aszerint osztották fel, ahogy a faluban laktak. Akik tehát a faluban szomszédok voltak, szomszédságukat a temetőben is megtartották. A temető így a falu térképi vetületének számított. Később fokozatosan kialakult a sorba temetkezés szokása – a halottakat halálozásuk rendjében, sorban egymás mellé temették, így még férj és feleség sem került egymás mellé. A sortemetést a Helytartótanács 1777. évi rendelete tette általánossá, illetve rögzítette a kialakult szokást (Tárkány Szűcs 1981:194). Ezt követte a családi temetkezés kialakulása, amikor a közeli családtagok közös sírba temetkeznek. Sok helyen a két utóbbi temetkezés együtt fordul elő.

Egy sajkózái beszterelés előtti rózsafüzéres ének szerint: „Koporsómba zárjatok, más lakást nem várhatok / Ott lesz már a nyugvó helyem [...] De ez is jó már nekem, magam itt kipihenhetem, / Mint bölcsőben a gyermek. / Testem itt úgy szendereg...” (Szekeres 1995:68–69.) A sír és a koporsó tehát a halott háza, végső nyughelye, utolsó lakhelye. A halottairól gondoskodni kívánó életben maradtak fontos feladata, hogy hozzátartozójuk nyugalomban, minden gond nélkül pihenhessen, semmiben ne szen-

vedjen hiányt. Hogy a végső lakhelyet „otthonosabbá” tegyék, a Sárközben házhoz hasonlító homlokzattal építik a kriptákat, Bereg és Szatmár megyékben háztető alakra formálják a sírhantot (Kunt 1983:26–27), Csíkszentdomonkoson pedig ház alakú koporsókat készítenek (Balázs 1995:149).

A koporsó sírgödörbe kerülésével a halott átlépi a földi élet és a túlvilági élet határát. Ezzel befejeződik az az eltávolítórítusokból álló utazás, mely végig a valóságérzetet kívánja fenntartani, erősíteni (mosdatás, öltöztetés – mintha egy élő ember indulna hosszú útra; Balázs 1995:146–147). Csíkszentdomonkoson ugyanakkor ez az a pillanat, amikor a torra készülődő otthon maradtak a harangszó elnémulásából tudják, hogy a halottat éppen a gödörbe eresztik. Ilyenkor ők is elmondják a hiszekegyet ugyanúgy, mint a temetőben lévő gyászolók. A halottas ház és a temető színterén zajló történések összeérnek egy rövid időre (Balázs 1995:140).

A temetők amellett, hogy a halottal szembeni végtisztetségadás és a kegyelet rendszeres lerovásának színterei, egyben a kísértettörténetek fő helyszínei is. Területük ugyanakkor gazdasági haszon szerzésére is alkalmas volt – felettük a birtokos egyház vagy község rendelkezett. Egyrészt kaszálóként hoztak hasznot, másrészt a sírokkal nem borított részeken burgonyát, kukoricát termeltek, a fák gyümölcséből pedig pálinkát főztek. Végül a temető a társas élet színtere is lehetett: ünnepnapokon az idős emberek pihenő- és társalkodóhelyéül szolgált. Ugyanakkor a törvényen kívül rekedtek is meghúzhatták itt magukat átmenetileg (Kunt 1983:25).

Túlvilág

Minden emberben él valamilyen kép, képzet a halál utáni életről, a túlvilágról. Vannak, akik hisznek a létezésében, vannak, akik elutasítják, de mindenképpen viszonyulnak valahogyan hozzá. Ezt az elképzelést elsősorban a hit, a vallás befolyásolja. Azok számára, akik hisznek a halál utáni életben, csak egy kérdés létezik: milyen is az? A túlvilággal kapcsolatos térképzeteket szintén ki lehet fejteni Csáky Károly munkájából.

Egy ipolyvarbói adatközlő mesélte, hogy megállapodtak a komaasszonyával: aki előbb meghal, az visszajön, és elmeséli, mi van a másvilágon. A korábban meghalt asszony álmában el is jött a komaasszonyához, és ezt mondta: „Memmondom neked, hogy vagyunk a másvilágon. Hogy mink is dolgozunk, az Úr szőlőjébe járunk kapányi. Megkülönböztetve mindig veletek vagyunk.” (Csáky 1999:69.) Egy másik közlés szerint valaki látta, hogy mennek a másvilágon búcsúba. „Azt énekölték, hogy Jőjj el, Szentlélek Isten! Ugy látta, hogy az emberek mentek elő, az Oltáriszentséget vitték. Utána a gyerekek, az öregasszonyok meg utó, kiskoporsókat vittek a hónuk alatt.” (Csáky 1999:69.) A túlvilág tehát – az elbeszélések szerint – ugyanúgy működik, mint az e világ: kapálnak a szőlőben, búcsúba járnak. A túlvilág a földi világ mása. Balázs Lajos a csíkszentdomonkosiak világképe kapcsán megjegyzi, hogy abban a túlvilág szinte földrajzi valóság, társadalmilag pedig emberi környezetként jelenik meg (Balázs 1995:268). Megállapítása azonban kivetíthető általánosan is a parasztság túlvilággal kapcsolatos elképzeléseire.

Foglalkoztatja az embereket az is, hogy megy át a lélek a másvilágra. A palócföldi hiedelmek szerint a lélek az utolsó sóhajtással száll ki a testből, és egy ideig kapus lesz a temetőben. Addig őrködik a temetőkapuban, míg egy másik halott fel nem váltja (Novák

1989:266–267). Ezt a hiedelmet szolgálja az a hajdúnánási szokás, miszerint a temetőkapuban rendszerint megáll a menet, és a koporsót leteszik a földre. Ekkor váltja le az újonnan érkező halott az előtte elhunytat a temetőőrsegről (Kunt 1983:18).

A halott sikeres áttérése és túlvilági életfeltételeinek biztosítása érdekében különböző mágiikus cselekedeteket hajtottak végre a koporsóba tételnél, és a koporsóba kerülő mellékletek, tárgyak is ezt a célt szolgálták.

A halál beálltakor több helyen szokás volt a halott két lábának összekötözése. A koporsóba helyezéskor azonban a kötést el kellett oldozni, „hogy tuggyon járnai a másvilágon” (Csáky 1999:96). A szemfödél szétvágása pedig a halott látását szolgálta.

A koporsóba kerülhettek a halott személyes tárgyai, pénz, hogy „azzal váltsa meg magát a másvilágon”, „meg tuggya füzetnyi a csónakot”, „hogy a hídon áteresszék”, illetve hogy Szent Péter beeressze őt a lelkek közé (Csáky 1999:95). Zsebkendő, imakönyv, élelem, ékszer, hasznos használati tárgyak kerültek a koporsóba a halott túlvilági életének elősegítésére. Különleges sírmelléklet a csíkszentdomonkosiak két pálcája, ami a halott átkelését segíti elő a Jordán folyó vizén (Balázs 1995:99). A várandósan vagy gyermekszülésben elhunyt nő mellé mindazon kellékeket eltemették, amelyek az újszülött ellátásához, keresztelőjéhez szükségesek voltak. A hiedelem szerint ugyanis a másvilágon megszüli gyermekét (Kunt 1987:83). Ha valamit kifelejtettek a koporsóból, azt a sír mellett utólag elásták.

Az élet tehát a palócok – és sokak – hite szerint a túlvilágon töretlenül folytatódik, a halottak találkoznak korábban elhunyt hozzátartozóikkal. Emiatt sokan azért is felkeresték a haldoklót, hogy üzenjenek vele meghalt rokonaiknak. A koporsóba is kerültek olyan tárgyak, amelyeket nem az akkori halottnak, hanem a korábban elhunytak számára „küldtek” a túlvilágra.

Összefoglalás

Az előbbiekből jól kitűnik, hogy a tér mint rendező- és magyarázóelv milyen fontos szerepet játszik a halálhoz kötődő szokásokban, szertartásokban. Az egyes terek előtérbe vagy háttérbe állításával kiemelhetők vagy elrejtethők események, tárgyak, tükrözhetők a társadalmi, vallási, vagyoni viszonyok. Mert bár vidékenként eltérő lehet a térrel történő kifejezőmód (tor alkalmával a halott számára fenntartott hely; a halottas házból való kivitelkor a halott fejének vagy lábának iránya; a temetési menet rendje stb.), a térhasználat és a tér mint kifejezőeszköz alkalmazása mindenütt megjelenik. A térstruktúrák alkalmazásának módja ugyanis egyszersmind a helyi világkép megnyilvánulása.

IRODALOM

BAKÓ FERENC

1977 Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. *In* Nógrád megyei múzeumok évkönyve III. Domonkos Alajos, szerk. 95–146. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

BALASSA IVÁN

1973 A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia* 84:229–241.

BALÁZS LAJOS

1995 Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomonkoson. Csíkszereda: Pallas-Akadémia.

CSÁKY KÁROLY

1999 „Nem halt meg, csak alszik”. A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

FÉL EDIT

1981 Ravatal (címszó). *In* Magyar néprajzi lexikon. 4. Ortutay Gyula, főszerk. 301–310. Budapest: Akadémiai Kiadó.

JUNG KÁROLY

1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék: Forum.

KUNT ERNŐ

1983 Temetők népművészete. Budapest: Corvina.

1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest: Gondolat.

1990 Temetkezési szokások. *In* Magyar néprajz. 7. Hoppál Mihály, szerk. 67–102. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LISZKA JÓZSEF

1988 Halál és temetés Kéménden. *In* Kurtaszoknyás hatfalu: Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Liszka József, szerk. 118–125. Bratislava–Budapest: Madách Könyv- és Lapkiadó – Gondolat.

MALONYAY DEZSŐ

1987 [1922] A magyar nép művészete. 5. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod művészete. A palócok művészete. Budapest: Helikon.

NOVÁK LÁSZLÓ

1989 Halottkultusz, a temetkezés szokásai Palócföldön. *In* Palócok. 4. Bakó Ferenc, szerk. 263–302. Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága.

PINTÉR SÁNDOR

1891 A palóc születése, házassága és halálozása. *Ethnographia* 2:97–109.

1995 [1880] A palócokról: népismertető tanulmány. Szécsény: Antal Károly Honismereti Alapítvány.

RÓHEIM GÉZA

1990 [1925] *A magyar néphit és népszokások*. Szeged: Universum.

SZEKERES ILONA

1995 *Az emberélet fordulói: születés, házasság, halál. (Sajóközai népszokások.)* [Magánkiad.]

TÁRKÁNY SZÚCS ERNŐ

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.

VIRT ISTVÁN

2001 „Elszakasztottad a testemtől az én lelkemet”. *A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmei*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

BEATRIX AZARY

Places and concepts of space in funeral rituals

The author, on the basis of Hungarian ethnographic data, outlines a model in this article about how the space appears as a principle of organization in the funeral rituals within Hungarian peasant culture. From the phase of the dying to the beliefs about the other world, she specifies the important elements of space and the principles of attitudes related to them. She also mentions how the use of space may be maintained or altered when some traditional places in the funeral are replaced by new ones.